

Anna Świątek

Specyficzne zjawiska komunikacyjne w wieku senioralnym

Specific communication phenomenon among elderly people

Zakład Psychologii Rozwojowej i Wychowawczej im. S. Szumana,
Instytut Psychologii, Uniwersytet Jagielloński

Wprowadzenie

Komunikowanie się z innymi odgrywa ważną rolę w rozwoju człowieka, a jest szczególnie ważnym zadaniem w okresie senioralnym. Osoby starsze są nisko oceniane pod względem wiarygodności wypowiedzi. Podobnie nisko ocenia się ich kompetencję komunikacyjną we wszystkich aspektach (lingwistycznym, poznawczym i społeczno-emocjonalnym) (Ryan, Laurie 1990). Niezależnie od wieku, nie da się pominąć stosowania ogólnych zasad poprawności językowej, aby dochodziło do skutecznego porozumienia między ludźmi w sytuacjach społecznych (Frydrychowicz 2005). Badania nad produkcją mowy u osób w starszym wieku ujawniły specyficzne zjawiska komunikacyjne, za które mogą być odpowiedzialne zmiany w obrębie procesów poznawczych. Wyniki badań skłoniły naukowców do postawienia hipotez, oraz stworzenia teorii wyjaśniających poruszane problemy.

Off Target Verbosity (OTV) – szczególne zjawisko w mowie seniorów

Jako pierwszy zjawisko OTV opisał D. Gold w 1988 roku, przypisując je głównie osobom w podeszłym wieku (za: T.J. Arbuckle 2000). Przeprowadził on

pierwsze systematyczne badania tego rodzaju mowy, w których analizowano ustne odpowiedzi seniorów w wieku 60–90 i więcej lat na pytania dotyczące historii ich życia. Założył, że mowa ludzi starszych jest specyficzna i charakteryzuje się przede wszystkim dużą liczbą słów, oraz niewielką koncentracją na temacie wypowiedzi. Badania prowadzono w formie wywiadu. Mierzono liczbę odpowiedzi, zawierających item OTV. W tym celu liczono słowa niepotrzebne i wypowiedzi niezwiązane z tematem. Dodatkowo osoby badane proszono, aby oceniły, czy otrzymują wsparcie społeczne podczas swoich wypowiedzi. Okazało się, że zjawisko OTV w mowie wzrasta z wiekiem, a występowaniu tego zjawiska sprzyjają: wysoka ekstrawersja, stres i ocenione subiektywnie jako słabe i niesatysfakcjonujące wsparcie słuchaczy. Badania wykazały ponadto istnienie związku między płcią, a wskaźnikiem OTV w sytuacji konwersacji. Mężczyźni, niezależnie od wysokości wskaźnika OTV, zadają mniej pytań partnerom, pamiętają mniej informacji, jakie usłyszeli od swoich współrozmówców, są mniej skupieni na sobie, a jednak więcej mówią i są zwykle mniej zadowoleni z rozmowy w porównaniu z kobietami (Halberstadt, Hayes, Pike 1988; Reid, 1995, za: Pushkar 2000). G. Glosser i T.

Deser (1992, za: L.E. James 1998) przeprowadzili z myślą o OTV wywiad dotyczący rodziny i doświadczenia zawodowego. Badane były osoby w różnym wieku. Seniorzy, w porównaniu z osobami młodszymi, podawali więcej informacji niezwiązanych z tematem. Elementem badania była tocząca się dyskusja, w której obok osoby badającej brali udział rówieśnicy osoby badanej. Ludzie starsi podejmowali i rozwijali tematy jedynie styczne z sugerowanymi przez prowadzącego, a ich mowa została nazwana jako *pattern of topic flux*, co można przetłumaczyć jako model ciągłych zmian tematu. W aktualnych definicjach wymienia się jako charakterystyczne cechy dla mowy OTV „gadatliwość”, oraz „wysoki współczynnik hałasu”, rozumiany jako nieład w informacjach. Należy jednak zaznaczyć, że OTV jest charakterystyczne tylko dla niektórych osób starszych, nie zaś dla wszystkich przedstawicieli pokolenia seniorów, i że wraz z wiekiem tylko u niektórych osób obserwuje się wzrost tego zjawiska (Pushkar, Arbuckle i In. 2000).

Teorie i badania wyjaśniające zjawisko OTV

Badacze zajmujący się zjawiskiem OTV (Adres Pushkar Gold, Tamis Arbuckle) postulowali, że jest ono związane ze słabszym funkcjonowaniem procesów poznawczych w starości, a przede wszystkim z deficytami zdolności hamowania nieistotnych bodźców. Zgodnie z takim założeniem, ludzie w podeszłym wieku nie są w stanie skutecznie tłumić informacji, które w danej sytuacji są nieważne, a docierają do systemu poznawczego. Ten deficyt hamowania dotyczy wszystkich poziomów języka i powinien uwidaczniać się w każdej sytuacji komunikacyjnej, niezależnie od kontekstu. D. Pushkar i T.Y. Arbuckle uważają jednak, że dwie składowe zjawiska OTV (gadatliwość i informacje nieistotne dla tematu) mogą przybierać różną formę. Zjawisko OTV łączy się zwykle z niższym poziomem kompetencji ko-

munikacyjnej i stanowi przejaw zachowań nieadaptacyjnych, które mogą negatywnie wpływać na relacje społeczne ludzi starszych. W literaturze neuropsychologicznej problemy z hamowaniem niechcianych reakcji, czy sztywnością w utrzymywaniu reakcji nieadekwatnych, wiąże się z uszkodzeniami kory przedczołowej (Lezak 1995, za: Arbuckle 2000). Zmiany w tej części mózgu mogą zachodzić z wiekiem, a tym samym można tu upatrywać przyczyn występowania wysokiego wskaźnika OTV.

Przeciwnie do tych hipotez Lori E. James (1997) uważa, że opisywane zjawisko odzwierciedla specyficzny styl mówienia osób starszych, który pojawia się tylko w wybranych kontekstach komunikacyjnych i nie ma związku z osłabieniem procesów poznawczych. Badaczka ta jest autorką „hipotezy zmiany pragmatycznej”, w myśl której starsi mówcy używają wypracowanego stylu mówienia w specyficznych kontekstach społecznych, a szczególnie w narracjach będących opowiadaniem i wspomnieniami z własnego życia. Hipoteza zmiany pragmatycznej zakłada, że odmienny sposób mówienia starszych ludzi w narracjach należy traktować jako zachowanie adaptacyjne, które nie osłabia kompetencji komunikacyjnej.

Dla zweryfikowania założeń teoretycznych Lori E. James, Debora M. Burke, Ayda Austin i Erica Hulme (1998) przeprowadziły kolejne badania. W pierwszej części młodsze i starsze osoby były prośzone o opowiedzenie historii z własnego życia (na przykład związanej z edukacją, rodziną, wakacjami). Następnie pokazywano badanym trzy ilustracje i prośono ich o odpowiedź na pytanie: Co jest na obrazku?. Odpowiedź na pytanie traktowano jako „opowieść obiektywną”. Opowiedziana historia z własnego życia była traktowana jako „opowieść subiektywną”. W opracowaniu materiału liczone słowa, częstotliwość wypowiedzi OTV w odniesieniu do funkcji komunikacyjnej, oraz zbieżność z tematem. Autorzy badań za-

łożyli, że jeśli za zjawisko OTV faktycznie odpowiedzialne są deficyty hamowania w procesach poznawczych, wówczas wzrost wypowiedzi OTV z wiekiem powinien być widoczny w obu rodzajach wypowiedzi (subiektywnej i obiektywnej). Okazało się jednak, że u badanych (szczególnie w starszej grupie) występowało więcej wypowiedzi OTV, ale tylko w obrębie wypowiedzi subiektywnych. Prawdopodobnie temat dotyczący historii z własnego życia aktywizuje doświadczenie jednostki i przeżywane dawniej emocje. Nie pojawia się to w przypadku opowiadania obrazka. Szczególnie osoby starsze były bardziej zaangażowane w opowiadanie historii osobistych, które wydają się dla nich tematem wyjątkowym, tematem „wyzwalaczem” dla wypowiedzi OTV (James 1998). Wśród analizowanych aspektów wypowiedzi subiektywnych zaznaczyły się również istotne różnice między grupami wieku. Liczba jednostek OTV dla uczestników młodszyc wyniosła od 0 do 6; dla starszych od 0 do 12. Liczba słów nie związanych z tematem wypowiedzi u młodszych 0–144, u starszych 0–1234.

W drugiej części badań osoby, które wcześniej same opowiadały, opiniowały wypowiedzi innych osób. Opowiadania seniorów zostały ocenione jako lepsze, bardziej interesujące i zawierające więcej istotnych informacji, niż wypowiedzi młodszych badanych. Mowa ludzi starszych, choć zawierała wskaźniki OTV, miała większą wartość komunikacyjną. Starsi często do swych opowiadań włączali anegdoty, które mogły być rozumiane jako wypowiedzi „odbiegające od tematu”, ale zarazem urozmaicały całość wypowiedzi, przydając jej ekspresywności (James i In. 1998). Starszym osobom zależało przede wszystkim na opowiedzeniu słuchaczom przeszłych zdarzeń, które miały dla nich znaczenie. Dlatego byli bardziej niż młodszy zaangażowani w tworzenie osobistych narracji, a przedstawienie zwięzłych faktów nie było dla nich najważniejsze. Wiek osoby oceniającej wypowiedzi miał nie-

wielki wpływ. Zauważono jednak, że seniorzy stosowali mniej surowe kryteria oceny wypowiedzi związanych, versus niezwiązanych z tematem. Wydaje się, że osoby starsze zdają się używać szerszej definicji tematyczności aniżeli młodsze, w konsekwencji czego podają więcej informacji niż to konieczne. To, co uważa się z definicji pojęcia OTV jako odbiegające od tematu, jest przez seniorów oceniane jako jego urozmaicenie i rozwinięcie. Nie jest zatem uprawnione, aby w tym kontekście mówić o niezdolności hamowania nieistotnych informacji. Możliwe, że starszy człowiek czuje potrzebę nakreślenia bardziej wyraźnie całego tła wydarzeń, jeśli jego słuchacz jest dużo młodszą osobą, która nie mogła dzielić podobnych doświadczeń z przeszłości. Susan Kemper (1990, za: James i In. 1998) uważa, że narracje starszych mogą być z tego względu bardziej interesujące. Wypowiedzi OTV i związana z nimi ogólnie pojęta „gadatliwość” nie są zatem zmiennymi systematycznie wzrastającymi z wiekiem, a jedynie pewnymi specyficznymi cechami mowy ludzi starszych, które ujawniają się pod wpływem określonych warunków.

Na hipotezę zmiany pragmatycznej warto jeszcze spojrzeć z perspektywy celów komunikacyjnych. Osoby w starszym wieku często inicjują sytuację komunikacyjną, aby podać jakieś informacje o sobie (a te są szczególnie podatne na występowanie zjawiska OTV). Powinny więc istnieć sytuacje odwrotne, w których wskaźnik OTV miałby znikomą wartość (przypuszczalnie byłyby to wypowiedzi o kontekście przeciwnym do kontekstu osobistego). Dla sprawdzenia tego założenia Tannis Y. Arbuckle, Michiko Nohara-Le Clair, Dolores Pushkar (2000) przeprowadzili badania z wykorzystaniem *Referential Communication Task*. W podstawowej wersji takiego testu dwie osoby siedzą naprzeciw siebie oddzielone ekranem, tak aby komunikując się nie pomagały sobie mimiką, ani gestykulacją. Otrzymują taki sam zestaw figur (rodzaj tangramów) ułożonych w przypadkowej kolejności. Zada-

niem badanych jest tak przeprowadzić rozmowę, aby porządek figur osoby B, był taki sam jak osoby A. W całym badaniu stosuje się sześć figur i wykonuje sześć prób. Za każdym razem układ figur jest inny. w badaniach D. Pushkar (2000) uczestniczyło 455 osób w wieku 63-93 lata. Pięć miesięcy przed właściwym badaniem wszystkie osoby odpowiedziały na pytania dotyczące ich życia (standaryzowany kwestionariusz autorstwa T.Y. Arbuckle i D. Gold (1993, za: James 1998). Na podstawie otrzymanych odpowiedzi określono wskaźnik OTV dla każdej osoby (jako niski, średni i wysoki OTV). Osoby połączono w pary stosownie do uzyskanych wskaźników. Wszyscy rozgrywający charakteryzowali się wysokim wskaźnikiem OTV, natomiast osoby odgrywające role kierownicze zostały podzielone na trzy grupy: kierownicy z wysokim, średnim i niskim wskaźnikiem OTV. Osoba A, zwana kierownikiem, udzielała wskazówek osobie B – wykonawcy, który mógł w każdej chwili zadawać pytania. Celem komunikowania się było ustalenie wzajemnie zrozumiałego określenia dla każdej figury. Osiągnięcie tego celu wymagało od uczestników sformułowania i użycia takiego hasła, które jasno odróżniałoby wybraną figurę od wszystkich innych. Wszyscy kierownicy mówili o figurach, ale ci z wysokim ogólnym wskaźnikiem OTV mieli tendencje do wprowadzania nieładu do komunikatów, używania wypowiedzi zbędnych, informacji zawierających niepotrzebne wskazówki, wprowadzających zamieszanie do informacji. Uparcie podawali informacje opisowe nawet wtedy, gdy wykonawca zasygnalizował, że wie, którą figurę ma rozpoznać. Niektórzy kierownicy z wysokim wskaźnikiem OTV kontynuowali podawanie instrukcji nawet po skończeniu zadania. Często skupiali się i upierali przy akcentowaniu tych cech figur, które nie były istotne dla całości opisu nawet jeśli mogły wprowadzać w błąd wykonawcę. Wprowadzone do badań miary komunikacji, takie jak: dodatki (informacje niepotrzebne),

zdrobnienia, czy poprawki (pytania wykonawcy o ścisłość podanej przez kierownika informacji) wysoko korelowały z wynikiem na skali – czynnik hamowania. Analiza korelacyjna wykazała, że mniejsze umiejętności hamowania są związane z dużą liczbą wtrąceń niepotrzebnych informacji, a w konsekwencji z formułowaniem takich instrukcji, które były dla rozgrywającego trudne do zrozumienia.

Ogólne wyniki tych badań pokazały, że zjawisko OTV może przybierać różną formę i występować częściej niż tylko w jednym, specyficznym kontekście. W *Referential Communication Task* inaczej niż w wywiadzie dotyczącym życia, zarejestrowano stosunkowo małą liczbę wtrąceń informacji nieistotnych dla tematu. Jeśli się pojawiały, nie były związane z ogólnym wskaźnikiem mowy OTV kierownika. Te wyniki zgadzają się z wcześniejszymi, które pozwoliły sformułować tezę, że jeśli komunikacja nie jest związana z osobistymi doświadczeniami, starsi dorośli nie popełniają nadmiernej ilości wtrąceń dotyczących informacji ze swojego życia. (Cooper 1990, James 1998). Udzielają jednak sporo dodatkowych informacji nawet wtedy, kiedy są one już zbyteczne.

Kwestia negatywnego wpływu OTV na komunikację w ogóle, powinna być jeszcze rozpatrzona i dokładniej zbadana. Kierownicy z wysokim wskaźnikiem OTV dostarczali adekwatnych do zadania komunikatów, ale byli mniej sprawni w samym sposobie komunikowania tych informacji. Nie ma bezpośrednich dowodów, że niska wydajność wypowiedzi, miała ujemny wpływ na porozumienie i osiągnięcie celu komunikacji. Wiadomo jednak, że wysoki wskaźnik OTV ma wpływ na komunikowanie nawet jeśli temat jest odmienny od tematu autobiograficznego. OTV nie jest więc wyłączną konsekwencją zależnej od kontekstu zmiany pragmatycznej jak utrzymują L.E. James, D.M. Burke i inni (Burke 1997, Jamek 1998, za: James i in. 1998). Badania te jednak nie wykluczają istnienia takiej

zmiany. Możliwe, że z wiekiem ona następuje i dotyczy właśnie narracji na temat własnych wspomnień. Zauważono, że mowa dyrektorów (byli oni w wieku około 60 lat) z wysokim ogólnym wskaźnikiem OTV różniła się nieco od mowy charakteryzowanej wcześniej jako OTV. Kierownicy nie podawali informacji zupełnie odbiegających od tematu: wszystkie odpowiedzi odnosiły się do figur, choć nieład dotyczył podawania informacji opisujących ich nie charakterystyczne, a przez to nieistotne cechy. Seniorzy nie wtrącali także informacji osobistych do swoich wypowiedzi. w wywiadzie dotyczącym historii własnego życia – chaos komunikacyjny przybierał formę dodawania nieistotnych informacji autobiograficznych. Jest możliwe, że kiedy mowa jest mocno ukierunkowana, wymuszona przez kontekst zewnętrzny (np. kiedy ludzie są pytani o opis zdjęcia lub czynności pojawiających się natychmiast przed nimi) zewnętrzna kontrola kompensuje deficyty wewnętrznej kontroli, stąd mniejszy wskaźnik wypowiedzi OTV. Z tego powodu Tannis Y. Arbuckle i inni (2000) podali wniosek ponownego rozpatrzenia natury i definicji zjawiska *Off – Target Verbosity*.

Zjawisko *Tip-off-the tongue* (TOT) - „Mam to na końcu języka”

Zdolność wypowiadania się stanowi integralną część inteligencji skryształizowanej, która jest odporna na procesy starzenia się. Jednak w obrębie produkcji mowy daje się zauważyć różne zjawiska i zmiany zachodzące wraz z wiekiem. W myśl hipotezy ogólnego spowalniania może np. spadać tempo, z jakim wymawiane są słowa. Hipoteza ta przypomina, że zmiany w obszarze zadań intelektualnych wywołane starzeniem się, można wyjaśnić przez ogólny spadek w szybkości przewodnictwa nerwowego. Hipotezę tę potwierdza również wykres Brinleya, który ilustruje stosunek czasów odpowiedzi osób starszych do młodszych, uzyskanych w tym samym zestawie zadań. Dla obu

grup wiekowych czas reakcji wydłuża się, im bardziej złożone jest zadanie, ale wykres stosunku czasów ludzi starszych do młodszych przyjmuje postać funkcji liniowej (w wykresie Brinleya wyniki tworzą linię prostą) (Brinley 1965, za:Stuart-Hamilton 2000).

Jednym z problemów poznawczych, sygnalizowanych dość często przez osoby w starszym wieku, jest brak zdolności produkcji znanych im słów. Fakt ten irytuje, osłabia sukces komunikacyjny i samoocenę w zakresie kompetencji językowej starszych osób, a to z kolei może wpłynąć na ich wycofywanie się ze społecznej interakcji. Jedną z zastosowanych metod badania produkcji słów, polegała na pokazywaniu serii obrazków z przedmiotami, które badani mieli za zadanie nazwać. Badane były osoby w różnym wieku (starsi i młodszy dorośli). Wyniki ukazały, że starsi dorośli częściej opowiadają o obrazku w formie dyskursu, naturalnej rozmowy, produkują również więcej dwuznacznych odniesień i pauz (yyy, eee, ummm). Częściej również przeformułują słowa produkując jedną, lub więcej błędnych głosek w wyrazie (Burke, Shafto 2004). Bardzo częstym problemem w produkcji słów jest tak zwane zjawisko TOT *tip-of-the tongue*, które w polskiej literaturze pojawiało się jako zjawisko zwane „mam to na końcu języka”. Jest to doświadczenie, w którym nie można sobie przypomnieć słowa, choć ma się przekonanie, że bardzo dobrze się je zna. Badania nad zjawiskiem TOT w sytuacji codziennego używania języka wykazały, że osoby starsze doświadczają go częściej niż młode. Uczestnicy badania, zapisywali pojawianie się tego zjawiska w pamiętnikach przez okres 4 tygodni. Większość przykładów dotyczyła rzeczowników, a szczególnie imion ludzi, z którymi badani dawno się nie kontaktowali. Badacze postawili wniosek, że osoby w starszym wieku mają głównie problemy z odzyskiwaniem fonologii słowa. Zjawisko TOT jest spowodowane jakąś umysłową luką, która jednocześnie bardzo aktywizuje system.

Ludzie usiłują sobie przypomnieć choćby kawałki informacji o formie słowa, szukają w umyśle litery, od której to słowo się zaczynało, lub ile miało sylab. Niestety starszym badanym trudniej przychodziło wydobycie szukanego wyrazu, natomiast młodszy dorośli produkowali słowa niepoprawne, a tylko zbliżone brzmieniowo (np. egzotyczny zamiast ekscentryczny). Trzeba jednak zaznaczyć, że różnice wiekowe w zakresie występowania zjawiska TOT dotyczyły wyłącznie rzeczowników, natomiast nie zawsze innych części mowy.

Model deficytu transmisji a zjawisko TOT

Badania prowadzone nad wpływem wieku na odzyskiwanie słów doprowadziły do opisu poznawczego modelu starzenia się, który tłumaczy, dlaczego właśnie te funkcje języka pogarszają się z wiekiem, podczas gdy inne, np. rozumienie, utrzymuje się na dobrym poziomie do późnych lat życia. Postuluje się, że werbalna informacja niezbędna do produkcji słowa jest zaopatrywana z ogromnej sieci łączonych ze sobą punktów węzłowych. Punkty te tworzą systemy: semantyczny, dzięki któremu możliwe jest dotarcie do znaczenia słowa, oraz fonologiczny i ortograficzny system reprezentujący dźwięki i pisownię. Produkcję słowa rozpoczyna aktywacja semantycznej reprezentacji w punktach węzłowych, skąd informacje przesyłane są do leksykalnych reprezentacji dla słów o tym znaczeniu. Następnie ta leksykalna reprezentacja znaczenia, która najdokładniej odpowiada semantycznej informacji, jest aktywowana. Jednocześnie dla wymówienia słowa niezbędna jest korespondencja z jego fonologiczną reprezentacją. Zjawisko TOT występuje wówczas, gdy semantyczna i leksykalna reprezentacja koresponduje ze słowem, które jest aktywowane, powodując tym samym silne uczucie, że się je dobrze zna, ale aktywacja fonologicznej informacji o słowie jest niekompletna. Dzieje się tak, ponieważ transmisja bodź-

ca do punktu węzłowego nie jest wystarczająco silna (jest zredukowana), a tym samym bodziec nie może osiągnąć progu niezbędnego do aktywacji fonologicznej reprezentacji słowa. Zjawisko TOT jest zatem częstsze dla słów rzadziej używanych, ponieważ są one automatycznie rzadziej aktywowane przez system poznawczy. Ponadto starzenie się organizmu jest odpowiedzialne za spowolnienie przesyłania impulsów nerwowych, co również może sprzyjać pojawieniu się zjawiska TOT i opisywanych błędów językowych. Częściowe przywołanie dźwięków słowa w TOT występuje wtedy, kiedy tylko niektóre fonologiczne informacje w punktach węzłowych zostały zaktywowane. Może to być tylko jedna sylaba, która prześle impuls i przywoła podobnie brzmiące słowo, które tę sylabę zawiera (np. pirat zamiast pilot). Co ważne, to przywołanie uporczywie się utrzymuje. System fonologiczny jest najbardziej podatny na deficyty w transmisji bodźców, ponieważ musi tutaj nastąpić precyzyjne dotarcie do jednego tylko obrazu słowa, a co za tym idzie do bardzo konkretnych dźwięków mowy. W obrębie semantyki natomiast system ma możliwość wyboru wśród wielu blisko znaczących słów. W badaniach Jamesa i Burke (2000) próbowano zredukować występowanie zjawiska TOT. Postawiono hipotezę, że wcześniejsza produkcja i częste aktywowanie słów, może korzystnie wpłynąć na ich odzyskiwanie. Okazało się, że kiedy badani mieli podać nazwisko sławnej osoby prezentowanej na fotografii (tutaj: Brad Pitt) wcześniejsza produkcja homofonu, czyli wyrazu dźwiękowo identycznego, choć odmiennego w pisowni i znaczeniu (*cherry pit*) zwiększyło poprawność nazywania osoby. Można zatem powiedzieć, że produkcja homofonu wzmacniała transmisję bodźców aktywujących fonologiczną reprezentację słowa.

Starzenie się a odzyskiwanie ortograficznej reprezentacji słowa

Model deficytu transmisji obejmuje również problemy z odzyskiwaniem ortograficznej reprezentacji słów. Literowanie słów, podobnie jak odzyskiwanie fonologiczne, zależy od pojedynczych powiązań między punktami węzłowymi. Rośnie liczba dowodów, że wraz z wiekiem następuje utrata zdolności do poprawnego analizowania. MacKay i Abrams (1998) użyli w swoich badaniach techniki dyktanda. Młodszy i starsi dorośli literowali słowa, które miały niezwykłą w porównaniu z wymową pisownię (np. *colonel*; polskie przykłady: *chleb*, *żarówka* – wyrazy nieregularne), oraz słowa, których pisownia odpowiadała wszystkim głoskom (wyrazy regularne). Uogólnione wnioski z tych badań pokazały, że starsi badani robili więcej błędów niż młodszy. Okazało się jednak, że słowa nieregularne i rzadko używane sprawiały trudności zarówno młodszemu jak i starszemu dorosłemu. Zaskakująco największe różnice wiekowe pokazały się w obrębie słów o wysokiej częstotliwości używania. Kiedy oprócz wieku kontrolowano również inne zmienne, to osiągnięcia między 50, a 70 latkami były porównywalne zwłaszcza w obrębie słów nieregularnych. Słowa regularne były łatwiejsze do literowania dla badanych we wszystkich grupach wiekowych. Do wyjaśnienia uzyskanych wyników wykorzystano jeden z modeli starzenia się zdolności poznawczych. Postuluje się w nim istnienie dwóch niezależnych dróg pozyskiwania ortograficznej reprezentacji słowa. Jedną z nich to droga pośrednia, która wykorzystuje dźwięk jako wskaźnik do literowania słów, a druga, łączy leksykalną reprezentację słowa, bezpośrednio z jej ortograficznym zapisem. Pierwsza droga jest wykorzystywana do dyktowania regularnych słów, podczas gdy druga bezpośrednia jest bardziej przydatna do literowania słów nieregularnych.

Starzenie się wybiórczo uszkadza pewne funkcje języka. Osoby w starszym wieku utrzymują znaczenie słów, ale pojawiają się u nich deficyty w obrębie produkcji mowy. Model deficytu transmisji

dostarcza wyjaśnień co, i w jaki sposób zmienia się w późnej dorosłości, wyznaczając tym samym obszary dalszych badań. Warto podkreślić, że częste używanie nawet trudnych słów i codzienna dbałość o kulturę języka, opisane deficyty może nieco zniwelować.

Starzenie się a zmiany w przetwarzaniu syntaktycznym

W swoim projekcie Susan Kemper (1986 za: Stuart-Hamilton 2000) prosiła osoby badane, aby wzorując się na podanych im zdaniach, ułożyli nowe, z zachowaniem tej samej struktury syntaktycznej (składniowej). Starsi badani dobrze radzili sobie jedynie z krótkimi zdaniami, natomiast zdania złożone, zwłaszcza z wbudowanymi wypowiedziami, sprawiały im największą trudność. Zauważono również, że wraz z wiekiem zmniejsza się różnorodność struktur syntaktycznych, przy wzrastającej liczbie takich błędów jak pomijanie przyimków, czy niepoprawne używanie czasów. Kemper i Rash (1988) opisali również badania, w których porównywano składnię zdań z pamięcią. Okazało się, że im lepsza pamięć badanych, tym składnia budowanych przez nich wypowiedzi była bardziej wyrafinowana. Zależność ta została prosto wyjaśniona. Zdania złożone są zawsze dłuższe od prostych i aby je zbudować, lub zrozumieć, większe są wymagania wobec pamięci. Chodzi tutaj szczególnie o pamięć operacyjną, w obrębie której wraz z wiekiem notowane są największe deficyty. W mowie spontanicznej seniorów, pojawia się zatem więcej pauz oraz zdań fragmentarycznych, niepełnych, lub poprawnych gramatycznie, ale krótkich i prostych. Większość technik badających produkcję mowy, opierała się jednak na zapisanych wypowiedziach. Badani mieli za zadanie opisać jakąś sytuację, wspomnienia z własnego życia (Gould, Dixson 1993 za: Stuart-Hamilton 2000), stworzyć streszczenie opowiadania (Adams 1991), lub opis samych siebie (Bromley 1991; badał

on osoby między 20, a 86 rokiem życia). Zakres słownictwa i złożoność składni były determinowane wiekiem uczestników. Okazało się, że starsi badani zawierali w swoich opisach mniej szczegółów i analizowali zdarzenia na bardziej abstrakcyjnym poziomie, odchodząc od konkretów. Posługiwanie się takimi kategoriami może być traktowane jako strategia dyskursu, mająca na celu ominięcie braków w obrębie przetwarzania syntaktycznego u osób starszych. Susan Kemper dokonała również analizy dzienników sześciu osób, które prowadziły je w swoim dorosłym życiu (1987, za: Stuart- Hamilton 2000). Rozpoczęły się między 1856-1876 rokiem, a kończyły między 1943-1957. Używany tam język stawał się coraz prostszy wraz ze starzeniem się autorów. Długość zdań skracała się, a złożoność składni malała. Częściej pojawiały się błędne odniesienia anaforyczne, czyli niejasne odwołanie się do uprzednio wymienionej osoby lub osób, przedmiotów, przy użyciu odpowiedniego zaimka (np. mówiąc o mężczyźnie w kolejnym zdaniu określa się go zaimkiem osobowym „on”). Z wiekiem tworzenie narracji stawało się coraz prostsze, traciły one płynność fabuły, a bardziej przypominały katalogowanie pojedynczych faktów.

Takie wyniki badań odzwierciedlają proces degradacji pamięci operacyjnej i są związane z ogólnie gorszym funkcjonowaniem struktur poznawczych. Nie można jednak wykluczyć wpływu efektu kohorty, czy świadomej zmiany stylu językowego.

Podsumowanie

Specyficzne zjawiska komunikacyjne kojarzone ze starością, nie dotyczą wszystkich seniorów i nie w jednakowym stopniu. Ważnym spostrzeżeniem jest również to, że większość badań nad zmianami w procesach hamowania i innymi wymiarami czynności poznawczych jest często ograniczona do porównań grup młodszych i starszych dorosłych. Wiado-

mo, że niezawodne różnice związane z wiekiem występują w badaniach dopiero wtedy, kiedy badani mają 70 i więcej lat. W dotychczasowych projektach, grupy starsze zawierały jedynie kilka osób powyżej 70. roku życia. Takie liczebności nie pozwalają na formułowanie wiarygodnych wniosków (Salthouse 1992, za: Arbuckle 2000). Wiadomo, że przyczyn szczególnego rodzaju mowy seniorów szuka się w słabszym funkcjonowaniu organizmu, a przede wszystkim w obrębie układu nerwowego (słabsze funkcjonowanie procesów hamowania, deficyty transmisji). Nadal jednak kontekst sytuacyjny w projektach badań jest ograniczony (na przykład brak badań nad opisanymi zjawiskami w dialogicznej wymianie komunikacyjnej). Część badań potwierdziła zarówno „hipotezę zmiany pragmatycznej”, jak i pozostałe założenia, które wcale się nie wykluczają (jakby mogło się wydawać na początku), a raczej wzajemnie uzupełniają. Jest to dowód na to, że okres starości ciągle nie jest poznany do końca, zwłaszcza w obrębie złożonych procesów psychologicznych takich jak komunikowanie się. Wiele zjawisk wymaga doprecyzowania teoretycznego i kolejnych badań.

Streszczenie

Jednym z obszarów badań mających wyjaśnić psychologiczne funkcjonowanie osób starszych, są badania nad językiem. Psychologowie zastanawiają się, jakie zmiany zachodzą w komunikowaniu się seniorów, czy mowa ta posiada jakieś specyficzne charakterystyki i gdzie szukać dla nich wytłumaczenia. Artykuł przedstawia opis specyficznych zjawisk komunikacyjnych, które pojawiają się szczególnie u osób w starszym wieku. Są to: zjawisko *Off Target Verbosity* (OTV), oraz zjawisko *tip -of- the tongue* (TOT). Badania nad OTV i TOT skłoniły naukowców do stworzenia konstruktywów teoretycznych wyjaśniających ich powstawanie. Hipoteza zmiany pragmatycznej autorstwa Lori E. James (1997) mówi, że starsi

mówcy używają wypracowanego stylu mówienia w specyficznych kontekstach społecznych, a szczególnie w narracjach będących opowiadaniem i wspomnieniami z własnego życia. Z kolei D. Pushkar i T.Y. Arbuckle uważają, że dwie składowe zjawiska OTV (gadatliwość i informacje nieistotne dla tematu) mogą przybierać różną formę i występować w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Przyczyn występowania OTV upatruje się w deficytach zdolności hamowania nieistotnych bodźców docierających do systemu poznawczego. W literaturze neuropsychologicznej problemy tego typu wiąże się też z uszkodzeniami kory przedczołowej (Lezak 1995, za: Arbuckle 2000). Teoretyczny model deficytu transmisji tłumaczy z kolei powstawanie TOT, które można w skrócie opisać jako zjawisko „mam to na końcu języka”. Zaznacza się jednak, że opisane charakterystyki językowe nie dotyczą wszystkich seniorów, oraz przybierają różną formę i zakres

Słowa kluczowe: starość, komunikowanie się, zjawisko OTV, zjawisko TOT

Summary

Specific communication phenomenon among elderly people

Language research belongs to one of the research areas which help to explain psyche of elderly people. Psychologists reflect on the changes that occur in communication patterns of the elderly. They wonder if this communication pattern has any specific features and they try to explain this phenomenon.

This article describes specific communication phenomena characteristic to elderly people, such as Target Verbosity (OTV) and Tip-of-the Tongue (TOT). Researches in OTV and TOT have brought researchers to create theories about the origin of these phenomena. The hypothesis of pragmatic change by Lori E. James (1997) says that old people use customary speech in specific social contexts, espe-

cially when they talk about their own life. D. Pushkar and T.Y. Arbuckle think that two elements of OTV: talkativeness and irrelevant information can be manifested differently and occur in various communication situations. The reason for OTV could be the deficiency of blocking irrelevant stimuli coming to the cognitive system. In the neuropsychological literature these problems are associated with the damages of prefrontal cortex (Lezak 1995, following Arbuckle 2000). The theoretical pattern of deficiency in transmission explains how TOT appears which can be expressed shortly as „I have it on the tip of my tongue”. However, it must be said that these two phenomena do not concern all the elderly; they take different shapes and occur at different range.

Keywords: old, communication, phenomenon OTV (Off Target Verbosity), phenomenon TOT (Tip-of-the Tongue)

Bibliografia

1. Arbuckle T.Y., Nohara Le-Clair C., Pushkar D.: Effect of Off-Target Verbosity on Communication Efficiency in a Referential Communication Task. *Psychology and Aging* 2000, 15, 1, 65–77.
2. Burke D., Shafto M.: Aging and Language Production. *Psychological Science* 2004, February, 13, 1, 21–24.
3. Frydrychowicz S.: Sposoby i wymiary komunikowania interpersonalnego a rozwój człowieka. *Psychologia Rozwojowa* 2005, 10, 3.
4. James L.E., Burke D.M., Austin A., Hulme E.: Production and Perception of „Verbosity in Younger and Older Adults. *Psychology and Aging* 1998, 13, 3, 355–367.
5. Kemper S., Thompson M., Marquis J.: Longitudinal Change in Language Production Effects of Aging and Dementia on Grammatical Complexity and Propositional

Content. *Psychology and Aging* 2001, 16, 4, 600–614.

6. Pushkar D., Basevitz P., Arbuckle T., Nohara Le-Clair M., Lapidus S., Peled M.), Social Behavior and Off-Target Verbosity in Elderly People. *Psychology and Aging* (2000, 15, 2, 361–374.

7. Ryan E.B., Laurie S.: Evaluations of Older and Younger Adult Speakers Influence of Communication Effectiveness and

Noise. *Psychology and Aging* 1990, 5, 4, 514–519.

8. Stuart-Hamilton I.: *Psychologia starzenia się*. Zysk i S-ka, Poznań 2000

Adres do korespondencji:
aswiatek@tlen.pl